

УДК 94(574) „14/15“

ТҮРК КАГАНАТЫНДАГЫ САЛТТУУ ДҮЙНӨТААНЫМ ЖАНА ДИНИЙ ИДЕОЛОГИЯ

Жомарт Жеңис

тарых илимдеринин кандидаты,

Казакстан Республикасы

Ч.Ч.Валиханов атындагы тарых жана этнология

институтунун жетектөөчү илимий кызматкери

ТРАДИЦИОННОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ И РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕОЛОГИЯ В ТЮРКСКИХ КАГАНАТАХ

Жомарт Жеңис

к.и.н., ведущий научный сотрудник

Института Истории и этнологии имени

Ч.Ч. Валиханова г. Алматы, Казахстан

TRADITIONAL WORLDVIEW AND RELIGIOUS IDEOLOGY IN THE TURKIC KHANATES

Zh. Zh. Zhengis

PhD in History, Almaty, Kazakhstan

Аннотация. VII кылымда Орто Азияда пайда болгон түрк мамлекетинин тарыхындагы диний идеологиянын ошол мамлекеттердеги маңызын аныктап, баа берүү даректүү маалыматтардын жоктугуна байланыштуу татаал маселе чечилбеген бойдон калууда. Жалпы бир этникалык текке, чарбалык-экономикалык типке эгедер тайпаларды бириктирип, өз мамлекеттерин курган түрктөрдүн ошол кездеги жагымдуу саясий жагдайга карабастан салыштырмалуу аз гана убакыттын ичинде кайта ыдырап, бытыранды болуп кетүүсүндөгү диний факторлордун таасирин аныктоо али күнгө бүдөмүк бойдон келе жатат.

Изилдөөчүлөр негизинен көчмөндөр мемлекетинин саясий кризиске дуушарануусун, орто кылымдагы мамлекеттердин начарлоосунунун негизги себептерине каганат ичиндеги саясий келишпестиктер, чарбалык-экономикалык салттуулуктун кыйрашы жана коңшу өлкөлөр тарабынан ички конфликттерди жаратууга багытталган араздаштыруу аракеттери менен байланыштырат. Тек, кээ бир изилдөөчүлөр түрктөр курган мамлекеттердин начарлашы менен жаңы түргө ээ болуп өзгөрүшүнө ошол мамлекеттердеги рухий процесстер себеп болгон деп эсептешет. Макаланын алдына койгон максаты дагы соңку себептин мыйзамченемдүү жактары менен ийгиликтерин ачуу болгондуктан Биринчи Түрк каганатынын түптөлүшү менен кулашындагы түрктөрдүн диний идеологиясына тирек болгон салттуу дүйнөтаанымынын өр карай өсүү өзгөчөлүктөрү менен рухий өзгөрүштөрүнүн ордун иликтөөгө арналат.

Негизги сөздөр: түрк каганаты, салттуу дүйнөтааным, дүйнөлүк диндер, диний-идеологиялык күрөш, мамлекеттүүлүк, салттуулуктагы улануучулук .

Аннотация. В истории тюркских государств, возникшего в Центральной Азии в VII веке, определения и оценки сущности религиозной идеологии в этих государствах остается нерешенной из-за отсутствия документальных данных. Определяя влияние религиозного фактора на то, что тюрки, объединившие разные кочевые племена с общим этническим происхождением, экономического и экономического типа и построившие собственное государство, в относительно короткие сроки вновь распались и исчезли, несмотря на благоприятную политическую ситуацию на того времени, до сих пор неясно.

Политический кризис кочевого государства исследователи связывают преимущественно с ухудшения состояния средневековых тюркских государств: внутривнутриполитическими разногласиями, распадом хозяйственных и хозяйственных традиций, попытками соседних стран создать внутренние конфликты. Однако некоторые исследователи полагают, что разрушение построенных тюрками государств и преобразование их в новую форму было вызвано духовными процессами в этих государствах. Цель статьи - раскрыть религиозные аспекты причин и поэтому она посвящена исследованию духовных изменений и особенностей роста традиционного мировоззрения, поддерживавшего религиозную идеологию тюрков в период основания и падение Первого Тюркского каганата.

Ключевые слова: тюркский каганат, традиционное мировоззрение, мировые религии, религиозно-идеологическая борьба, государственность, преемственность традиции.

Abstract. In the history of the Turkic states, which arose in Central Asia in the 7th century, the definition and assessment of the essence of religious ideology in these states remains unresolved due to the lack of documentary data. Determining the influence of the religious factor on the fact that the Turks, who united different nomadic tribes with a common ethnic origin, economic and economic type and built their own state, in a relatively short time again disintegrated and disappeared, despite the favorable political situation at that time, is still unclear.

Researchers associate the political crisis of the nomadic state mainly with the deterioration of the state of the medieval Turkic states: internal political disagreements, the collapse of economic and economic traditions, and attempts by neighboring countries to create internal conflicts. However, some researchers believe that the destruction of the states built by the Turks and their transformation into a new form was caused by spiritual processes in these states. The purpose of the article is to reveal the religious aspects of the causes and therefore it is devoted to the study of spiritual changes and features of the growth of the traditional worldview that supported the religious ideology of the Turks during the founding and fall of the First Turkic Khaganate.

Key words: Turkic Kaganate, traditional worldview, world religions, religious-ideological struggle, statehood, continuity of tradition.

Биринчи Түрк каганаты кокусунан пайда болгон мамлекеттер катарына жатпайт. Бул мамлекет өздөрүнүн алдына Евразиянын көлөмдүү бөлүгүн каратып, үстөмдүк жүргүзгөн Гун мамлекетинин мыйзамдуу улантуучусу болгон.

Улуу талаада түрктөрдү алгачкы мамлекеттик түзүлүштүн пайдубалын тургузуп, салтанат курган гундар биздин замандын 48-жылы түндүк, түштүк болуп экиге бөлүндү. Түштүк гундардын тагдыры негизинен Хань

империясына көз каранды болду. Түндүк гундар – Енисей (байыркы кыргыз) тайпаларынан, асыресе дуньху-уйсун урпактарынан, сяньби-Манчжуриядан айрыла баштады. Гундардын ордолору Батыш Монголияга, түндүк-батыш Сибирге, Чыгыш Түркстанга ошуп отуруп, биздин замандын II кылымынын биринчи жарымында гун тайпаларынын миграциясы оболу Казакстандын чыгышы – Тарбагатайга жана Жетисууга карай ооду. Ошо кезде гундар өздөрүнүн беш кылымдай өмүр сүргөн Юэбан мемлекетин курду, ал мамлекеттин ордосу Балкаш көлүнүн түндүк алабына жайгашты. Ал эми кийин гундар Батыш Сибирь угор тайпалары менен бирге Урал, Каспий, Эдил аймагындагы жерлерге конуш которду.

Гун мамлекети ыдыраганы менен анын мамлекеттик салттуулугу таптакыр жиксиз жоголуп кеткен жок. Түрк каганаты гундардын тушунда калыптанган көчмөндөргө таандык салттуу мамлекеттик системаны мураска калтырды.

Улуу талаадагы бириккен мамлекеттин өзөгүн түзүп турган түрк тайпаларына, гундардан бир тил менен бир бүтүн этникалык сыпатка ээ тайпалар менен катар ар түрлүү этникалык, чарбачылык текке ээ калктар мекендеген учу-кыйырсыз территория гана эмес, мамлекеттик түзүлүшкө түркүк болгон салттуу дүйнөтааным бийлик системасы дагы мураска калды.

Өздөрүнүн салттуу мамлекеттик түзүлүшү менен идеялык уюткусу бар ал кездеги ири мамлекеттер Кытай, Византия жана Иран сыяктуу мамлекеттер менен теңтайлашкан, бүткүл Азия ааламын бириктирген көөнө түрк каганаттарынын бийлөөчүлөрү үчүн эң башкы милдет түптөлүп турган мамлекетти сактап гана калбастан, айрымдары орток тил менен дүйнөтаанымга эгедер, айрымдары мүлдө бөлөк этникалык текке таандык болгон чоң-кичине тайпаларды

бириктирип, мамлекеттин пайдубалын андан ары бекемдей турган социалдык саясаттын негизинде башкаруу система-сына ээ болуу бөтөнчө маңыздуу болду.

Ошо кезеңдеги орто кылымдык дүйнөдө мамлекеттин саясий турмушунда диндин жетектөөчү идеологиялык жүйөгө айлануусу калыптанган процесс болду. Батышта христиан дининин түрлүү агымдары мамлекеттин ички жана сырткы саясатында жетектөөчү орунга ээ болууга тырышып, мамлекетте курамдаш таасирдүү система катары саналды. Орто кылымдык Чыгышта дагы конфуций окуусу менен будда тармактары, исламдын түрлүү агымдардын мамлекетте өз таасирлери болду. Батыштагы кашаң диний догматтарга каршы илимдер иретинде пайда болгон философиялык көз караштар мамлекеттеги диндин орун-очок алган даражасына такаат берүүгө тырышканы менен али жетилбеген идеологиялык платформасы бир канча убакытка чейин ага жол бербеди. Чыгышта болсо жаңы философиялык илимдер батыштагыдай дин менен теңтайталаша албады. Мамлекеттик бийлик менен биримдиктешкен расмий дин башчылыгы тарабынан ушундай идеялардын кайсынысы болбосун куугунтукталып, четтетилди. Калыптанган расмий диний-идеологиялык бийликтин тынчсыздануусу жөндүү болду. Себеби, жаңы идеялар бу кезде мамлекет кызыкчылыгы үчүн өтө деле мааниге ээ болбоду, тескерисинче, мамлекеттин пайдубалын бошоңдотуп, өлкө ичин иритип, ички социалдык карама-каршылыктарды андан бетер ырбатты. Ошол себептен дагы Ирандагы бийликтин дини болгон зороастризм алсырап, өз позициясынан тайып баштаганда пайда болгон Мани окуусу ушу өлкөдө куугунтукка учураса, Византиядагы несториан агымы расмий чиркөө тарабынан четтетилди.

Мамлекеттин милдеттүү түзүлүшү иретинде жаңы түптөлгөн түрк мамлекетинин негизин гун салттуулугунан

алган, али бышып-жетиле албаган, бирок, үзгүлтүксүз өнүгүү үстүндө болгон диний негиздеги улуттук-мамлекеттик идеологиясы болду. Бул идеологиялык система түрктөрдүн алдында ири мамлекеттүүлүккө ээ болгон гундардан калган ырааттуу жүйө катары жаш мамлекетте андан ары өнүктү. Түрктөрдүн бул маселеде жолу ачык болду, себеби, аларга кандайдыр бир жаңы идеологиялык система түзүп чыгуу зарылдыгы жаралган жок. Анткени, диний идеологиянын түпкү негизи салттуу дүйнөтаанымы да гундар мен түрктөрдө орток болду [1,213].

«Теңир камкорлугундагы Түпкүлүктүү өлкөнүн» идеясын жайылткан түрктөрдүн диний идеологиясы алардын салттуу дүйнөтаанымы менен тыгыз чырмалыша калыптанدى. Түрктөр мен гундардын идеялык жакындыгы – генеологиялык, маданий, диний жалпылыктарга ээ эки мамлекеттин диний идеологиясы да бир болду. Эки империяны түптөөчүлөрдүн идеологиялык айырмачылыгы тек гана алардын коңшуларына байланыштуу сырткы саясатта анык байкалды. Гундар тушунда көчмөндөрдүн туруктуу коңусу Кытай түрктөргө көз каранды, алардан коргонуп келген өлкө болсо, түрктөр тушунда бул мамлекет чыңалып, чабуул койгонго жарамдуу мамлекетке айланды. Ошондуктан, Түрк каганатынын расмий идеологиясы: кытай маданиятын кабылдабаган жана коңшуларына салыштырмалуу өз артыкчылыгын сезе билген эки принципке таянды [2,338]. Түрк каганатында төмөндөгүдөй өзөктүү саясий максаттар башкы принцип катары алынды: Теңир камкорлугундагы Түпкүлүктүү Гун мамлекетинин ыдыроосунан кийин бытырап кеткен түрктөрдү, түрктөр менен чарбачылык-маданий жактан жакын көчмөндөрдү кайта бириктирүү, чачырап кеткен түрктөрдү өлкөгө кайтаруу жана Кытайга саясий кысым көрсөтүүнү кайта жаңыртуу [3]. Ушундай татаал саясий максаттарды ишке ашыруу үчүн

каганат бийлигинен каганат калкын аларды ушундай саясий кадамдарга жигердентүү үчүн эң алды менен туруктуу рухий өзөк зарыл болду. Каганат бийлөөчүлөрдүн өзүнө багынычтуулардан ар дайым талап кылынган ушундай рухий дайындык бийлөөчү топ тарабынан үгүттөлгөн диний идеология аркылуу жүзөгө ашты. Бул диний идеология болсо каганат көчмөндөрүнүн улуттук салттуу дүйнөтаанымынын өзөгүндө кылымдар бою жетилип калыптанدى.

Түрктөрдүн өз мамлекеттеринин базасын чыңдоого карай жасаган аракеттери өнүккөн коңшуларынын идеологиялык чабуулдары менен катар жүрдү. Түрлүү себептерге байланыштуу түрк бийлөөчүлөрүнүн колдоосуна ээ болуп, расмий даражага жетишкен журтка жат бөтөн идеялар, түрк дүйнөтаанымына шайкеш келбесе каганаттагы консервативдүү бийлик канаты тарабынан жигердүү каршылыкка учурап, көчмөндөр арасында узак убакытка кала албады. Ушундай каршылыкка карабастан бирдей кызыкчылыкты көздөгөн топтордун колдоосу менен түрктөр мамлекетинде саясий үстөмдүккө жетишкен ушундай идеялар акыр түбү көчмөндөр мамлекетинин кулашына бирден-бир себепкер болду.

Жогоруда аталып өткөндөй, орто кылымдык мамлекеттерде дин жетектөөчү идеологиялык багытка ээ болгондугу белгилүү. Диндин пайда болуу көз карашынан алганда зайырлуу (светтик), материалдык дүйнөдө көз каранды эместиги, коом мен социалдык топтордун өз ара алакасын жөнгө салуудагы универсалдуулугу аркылуу диндин коомдогу идеологиялык мүмкүнчүлүктөрүн арттыра түштү. Ушу өңүттөн караганда идеология тарыхтын ар кыл кезеңдериндеги бийлик менен саясат субъектилериндеги таптарды акыл-ой, максаты, мүдөөлөрү менен көз караштарында чагылдырылган идеялардын жүйөсү болуп калары анык. Орто кылымдардагы мам-

лекеттик түзүлүштүн милдеттүү курамдуу бөлүгү болуп саналган ушу жүйө диний ишенимдерден кубат алып, диндин мамлекет ишине түздөн-түз аралашуусуна себепчи болду. Ушу жагынан идеология түшүнүгү мамлекеттик-коомдук түзүлүштү уюштуруучу, жөнгө салуучу жана көзөмөлдөөчү системасынын туруктуу формасы катары ХИХк. башында француз окумуштуусу А. А. К. Дестют де Тресси аркылуу пайда болгону менен [4,37], дин мындан мурда да узак убакыттар бою ушу идеологиянын милдеттүү аткаруучусу болду.

Чындыгында саясий идеологиянын өзү, рухий кубулуш иретинде эртеги бир замандарда пайда болуп, адамзат тарыхы менен кабатташа түрлүү-түркүн жигердүү өнүгүү жолдорун баштан өткөзө өмүр сүрүп жүрүп отурат. Саясий идеология түбөлүк катып калбай, тескерисинче, социалдык коом менен бирге өнүгүп, өзгөрүүгө кабылып отурду. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде ал сыпаты жагынан коомдо кош кызматка эгедер — бир жагынан өсүп-өнүккөнү менен эскинин четке кагып, өткөн менен айрылышып, жаңыны жараткан эволюция, экинчи жагынан өткөндөгүлөргө салыштырмалуу турмушка бат сиңип, жарамдуу келип, жалпы адамзаттык нарк-насилди сактап, болочок урпакка өткөргүч болуп кызмат өтөйт [5,56]. Тарыхый өнүгүү жолунда ушундай универсалдуу идеологиялык системанын негизги принциптери өзгөрүүсүз калып, тек кээ бир кошумча элементтери мезгил талабына ылайык өзгөрүүгө кабылды. Орто кылымдык түрк мамлекеттеринде дагы салттуу дүйнөтаанымдын негизинде калыптанган диний идеологиянын түрк коомунун ар кыл тарыхый кезеңдеринде иргелип, өнүгүп, жетиле түшкөндүгүн байкайбыз.

Орто кылымдык түрк мамлекеттериндеги диний идеологиянын калыптануусу, өнүгүүсү менен өзгөрүштөрүн айырмалоодон мурда орто кылымдык

түрк мамлекеттериндеги диний идеологиянын милдети менен негизги тирегине түшүнүк бере кеткен жөн. Биз өз изилдөөбүздүн объекти катары алган диний идеологиянын милдети менен негизги тирегине түшүнүк берүү максатында анын негизги милдети мамлекеттин пайдубалын бекемдөө, өлкөнү бириктирүү экендигин жогоруда атап көрсөттүк. Буга байланыштуу диний идеологиянын негизги тиреги Теңир ишеними менен Теңир жаратып, колдогон «Түбөлүктүү эл» түшүнүгүнүн ушу диний идеологиянын негизги тиреги болгондугун байкайбыз. Көөнө түрк жазма эстеликтериндеги «Түбөлүктүү эл» идеясы дагы түбөлүктүү мамлекет, түбөлүктүү калк маанисин билдирди. Ошол көөнө түрктүк «Түбөлүктүү эл» үмүт-кыялдардын орундалышы үчүн жат жерлик идеяларга тоскоол болуп, каганатты саясий-экономикалык жактан күчтөндүрүүгө жарамдуу диний идеологияны жакшыртып, өркүндөтүү түрк идеологдорунун негизги милдети болду. Биринчи Түрк каганатынын түзүлүшүнөн баштап, Казак хандыгынын гүлдөгөн доор-кезеңи аралыгында «айкожо», «көлөркүн», «бектер», «бийлер» деп, ар түрлүү аталышка ээ болгон ал идеологдор салттуулуктун сакталышын кунт коюп байкоого алып турушкан.

Орто кылымдык түрк мамлекеттеринде «эл» сөзүнүн мааниси өтө кеңири болду. «Эл» сөзү территориялык аймактын, болбосо мамлекет сөзүнүн маанисинде ошол территорияны мекен кылган калкты, тайпаны атады.

Көчмөндүк башкы чарбачылык ыкмасы болгон көчмөндөр үчүн мамлекет (территория) жана калк бирдей түшүнүк болуп саналды. Анткени, мал жайыты катары турмуштун өтө маанилүү сферасы түрктөрдүн ажырагыс курамдуу бөлүгүнө айланды. Себеби, жан сактоонун мүнөзү жайыт менен тыгыз байланыштуу көчмөндөр көчүп-конуу кезинде жайыттын жеткиликтүү болушун көздөдү. Ошон-

дуктан көчмөндөр үчүн «калк» маанисиндеги «эл» сөзү менен «өмүр сүрүү сферасы», «мамлекет» маанисиндеги эл сөзүнүн маңызы бирдей болду. Мындан башка, уруу-тайпалык түзүлүштө турган түрктөр үчүн эл түшүнүгү ары уруу-тайпа, калк маанисин, ары ошо тайпанын көчүп-конуу аймагын билдирген территория түшүнүгүн да берди. Орто кылымдык түрк мамлекетинде эл бийлеген инсанды «элхан», демек, мамлекет бийлөөчүсү, калк башчысы деди. Алгачкы түрк каганы Бумындын эл бийлөөчү титулу «ильхан», демек, мамлекет, калк бийлөөчүсү атагын алгандыгы белгилүү. Түрк каганатындагы «эл» сөзүнүн саясий маңызы тууралуу С.Г.Кляшторный «түрктөр, биз Түрк каганаты, империясы деп атаган өз элдерин Түрк эли деп атады» деп эл сөзүнүн маанисинин өтө кеңири болгондугун эске салат [6,4]. Бул мамлекеттик салттуулук Чыңгызхан курган мамлекеттерде дагы сакталды. Мисалы, түрктөрдүн жеке аймагынан тышкары, Иран жеринде 1259-жылы Хулагу хан (1256-1265) курган мамлекетте дагы мамлекет бийлөөчүлөрү «ильхан» титулун алды. Бул салттуулуктун орто кылымдык ар түрлүү түрк мамлекеттеринде ишке ашкандыгы тууралуу А.Кадырбаев «кыпчактар менен каңгыларда коомдук түзүлүш системасы тайпаларга бириккен уруулук институтка негизделди. Ошону менен бирге андан дагы ири «эл» деп аталган бирикмелерге бирикти. Ар бир элдин өз территориясы мен чек арасы болду» деп жазат [7,19].

Демек, орто кылымдарда «эл» сөзү мамлекет менен калкты бириктире колдонулган сөз болду. Ал эми ушу «элдин» түбөлүктүгү түрк мамлекетинин тизгинин кармаган бийлөөчүлөр менен мамлекетти мекендеген калктын ар бирине тикелей тийиштүү болду. Демек, Теңирдин колдоосу менен бийликке жеткен бийлөөчүгө дагы, Теңир сүйүп жараткан түрк калкына дагы Теңир коргогон элдин түбөлүктүүлүгүнүн жоопкерчили-

ги бирдей жүктөлдү. Ошондуктан биз илимий айланымга ушу терминди орто кылымдык түрк мамлекеттериндеги улуттук-мамлекеттик идеологияны таштыра колдонуунун илимий негизин жасадык.

Ошентип, В.В.Трепавловдун сөзү менен айтканда «ар бир социалдык институт жеке ийгиликтерге жетишүүсү үчүн өзгөчө аракет ыкмасы зарыл болду. Демек, башкаруу жана өмүр сүрүү үчүн мамлекеттик түзүлүш менен анын идеялык негизинин ыкмасы менен жолун ача турган мамлекеттик салттуулук кажет» [8,5 б.]. Албетте, бул принцип орто кылымдык мамлекеттерди деле четтеп өткөн жок. Үзгүлтүксүз сырткы чабуулдар менен чиеленишкен ички социалдык кагылышуулар абалында турган мамлекет үчүн ушу орто кылымдык мезгилден бери белгилүү бир идеологиялык багытты көздөө зарылдыгы ар качан сезилди.

Мына ошондуктан да орто кылымдык түрк мамлекеттериндеги диний идеологиянын негизги мазмуну Теңирдин колдоосуна ээ куттуу каганды мамлекет башына алып келүү, Теңир менен каган жана калк арасындагы үндөштүктүн сакталышына кепилдик болуу, мамлекеттин өнүгүп-өсүүсүнө кам көрүү, калктын жыргалчылыгын көтөрүү, өлкөнү сырткы жоодон коргоп, коопсуздукту камсыз кылуу сыяктуу маңыздуу милдеттерге негизделди. Калк менен бийлөөчүлөр, калк менен коом арасындагы карым-катыш дагы ушу милдеттерди жүзөгө ашырууга багытталды.

Корутундулап айтканда, түрк мамлекеттериндеги салттуу дүйнөтааным негизиндеги диний идеология туралуу деле ушуну айтууга болот. Гун доорунан берки бүткүл орто кылымдар ичинде түрк мамлекеттеринин диний идеологиясы жаңыдан пайда болгон эмес, ал көөнө, салттуу ынанымдын жетилген, өзгөрүүгө учураган түрү болду.

Түрк каганатынын түптөлүшүнөн баштап, Казак хандыгынын доору ке-

зеңине чейинки түрк мамлекеттериндеги диний идеология өзөгү салттуу дүйнөтааным (Теңир ишеними) болгон. Мамлекеттик салт менен калктын рухий маданиятында салттуу дүйнөтааным негиз болуп калды да, сырттан келген жат идеялар аны менен ымалалашып, аралашып кетти. Ымалага келе албаган идеялар же өздөрү ээрчиткен түрктөр менен түрк мамлекеттеринин төмөндөп жоголушуна себепкер болду, же алар түрктөр арасында түбөлүккө кала албады. Коомдогу тарыхый-социалдык өзгөрүштөргө байланыштуу салттуу дүйнөтааным да трансформацияга учурайт. Бирок, бул өзгөрүштөр кезеңинде салттуу дүйнөтааным өзүнүн жеке өзөгүн сактап калууга тырышат.

Түрк мамлекеттериндеги диний идеологиянын ушу рухий уюткусуна негиз болгон салттуу дүйнөтаанымдын аң-сезимдин кайсынысына таандык болгондугу илимий чөйрөдө курч талаш-тартыш жаратып келди. Сунушталып жаткан изилдөө үчүн анча маанилүү болбосо да ушу маселеге байланыштуу түрлүү көз караштардын бар экендигин белгилей кетеели. Мисалы, казак изилдөөчүсү С.Акатаев «дин менен тыгыз байланышка ээ түрктөрдүн салттуу дүйнөтаанымдын идеялык платформасы жогорку Жаратуучуга ишенүүгө тартылат. Бирок, анда калк дүйнөтаанымдын калыптанышуусу менен өнүгүүсүнө ар түрлүү ынаным менен көөнө диний табынуулар зор роль аткарганы менен, диндин негизги белгилери менен калыптары болбоду» [9,12] деп түрктөрдүн салттуу дүйнөтаанымдын өзөгү Теңир ишеними экендигин көрсөтөт. Ушу салаада бир катар изилдөөлөрдү жүргүзгөн С.Акатаев түрктөрдүн салттуу дүйнөтаанымдын азыркы мурагерлеринин бири казактын дүйнөтааным тууралуу «Казактардын синкреттик дүйнөтааным өз негизинде нукура-философиялык же диний илимге, доктринага ээ болгон жок. Ал негизинен «табигый» текке ээ жана кан-

дайдыр бир диний китептерде жыйнакталган эмес. Ой-санаадагы синкретизми чогулуп өткөргөн ырасмилерде, калктын күндөлүк тиричилигинде сакталды жана ушу ырым-жөрөлгөлөрдүн карапайымдыгынан аларды аткарууга дин өкүлдөрү менен храмдардын кажети болбоду. Ошого карабастан ал адамдын дүйнөгө дүйнөтаанымдык мамилесин билдирди, ички олуттуу позицияга багына, жана аалам үстү космогендик идеясы — теңирчиликке жаратылышты окшоштуруу натыйжасында жана ойлоонуунун исламдануу жагдайында өскөн табигат дагы, космос башталышы дагы, адамдын өзүндө жана аң-сезиминде жана ал өзү дагы ааламдын бир бөлүгү болуп саналат» [9,1].

С.Акатаев Теңир ишениминин белгилүү бир динге таандык экендигине күмөн саноо менен караса дагы, изилдөөсүнүн кийинки бөлүмдөрүндө келтирилген маалыматтар Теңир ишениминин жеке өзүнө таандык диний өзгөчөлүктөр бар экендигин көрсөтөт.

Кээ бир жагдайларда мурда диний калдыктар иретинде караштырган кубулуштарды азыркы учурда этнографтар этностун экологиялык маданиятынын көрүнүшү катары баалайт. Алар салттуу ишенимдеги рухтар тууралуу түшүнүктү диний ишеним деп санашка болбой тургандыгын айтат. Алардын далилдегенине караганда, этнографиялык материалдарды талдоо жүрүшүндө рухтар табынуу же таазим кылуу объектиси эмес. Ал эми адам менен рух арасындагы байланыш партнердук байланыш сыяктуу — эгер аларга урмат көрсөтсө, аларга о дүйнөдөгү туугандары менен ата-бабалары катары караган сыяктуу. Салттуу дүйнөтаанымды ушу өңүттөн караганда алардын элементтерин «диний, диний эмес» деп каршы коюп талдоо чындыкка жакын эмес [8,13 б.].

Салттуу дүйнөтаанымды коомдун узак убакыт бою өнүгүүсүндө топтолгон дүйнөгө болгон көзкараш жүйөсүнүн

жыйынтыгы катары баалоого болот. Бул жерде ал дүйнөтаанымдын калыптануусуна, өнүгүп, жетилүүсүнө айтарлыктай таасир эткен жеке бирөөнү кездештирбейсиз. Ырас, бүткүл тарых ичинде аңыз-аңгемелер аркылуу жеткен маалыматтардагы Асан Кайгы, Коркут Ата, Кыдыр Ата сыяктуу даанышмандарды дүйнөтаанымды жетилдирүүчү, жандандыруучулар сыпатында таанууга болот. Деген менен алар калыптанып болгон дүйнөтаанымды салттуу жактоочулар, жайылтуучулар катары көбүрөөк белгилүү.

Ошондуктан түрктөрдүн салттуу дүйнөтаанымын «шаманизм» деп атоо Теңир ишениминин дин иретиндеги алкагын тарытууга тете деп эсептеген жөн. Л.Гумилев бул тууралуу «Түрктөрдүн байыркы ишеним-ынанымдары тууралуу айтканда мен аларды алгачкы коомдук ишеним деп айтуудан оолакмын. Түрктөрдүн өздөрү ар түрлүү тайпалардан тек V-VII кк. гана түзүлгөн. Ошол себептен алардын өз дооруна таандык ишеним-ынаным, ал башка диний системалары сыяктуу өнүгүп, жетилген» [10,74 б.] деп маселеге чыныгы пикирин билдирди.

Бул багытта Л.П.Потапов да этнографиялык материалдарды талдай отуруп, түрктөрдүн татаал дүйнөтаанымдык жүйөсүн динге таандык көрүнүш болгон деп эсептейт. Анын айтымында «Түштүк Сибирь түрктөрүнүн дининин көөнөлүгү алардын дүйнөлүк башка диндердин таасиринен алыс болгондугуна байланыштуу. Бул дин деле дүйнөлүк башка диндерден өзгөчө табигый түрдө, диний ынанымдын курчаган чөйрө менен алардын таасирлери менен тыгыз байланышта, анын ар түрлүү формаларынын тарыхый жолу аркылуу пайда болду» [11,85]. Демек, Теңирчилик динин калктын нукура дүйнөтаанымынан түптөлгөн, жаратылышка табынуу жана сыйынуу салтынан жаралган, евразиялык мейкиндикте цивилизациялык даражага

жеткен улуттук дин деп эсептөөгө негиз бар [12,34]. Байыркы Теңирчилик дини бизге өзүнүн жеке антологиясы менен — эки кудай өз ара бирлик кудайы тууралуу илими; космологиясы менен — өз ара карым-катыштык айкалышта турган үч дүйнө концепциясы менен; жанаша дүйнөлөрү менен — жети катмарлуу көк асман, жети катмар жер асты; этикасы менен — акыйкаттык, актык, убадага бек туруу, жалгандыкты айыптоо; мифологиясы менен — көк Теңири, көк бөрү; демонологиясы менен — ата-баба арбактарынын жаратылыш ээлеринен айырмачылыгы тууралуу дүйнөтаанымдык негиздемелери менен келип жетти. Демек, диний ишеним калыбында социалдык кызмат өтөй отуруп, коомдогу адамдардын Жараткан алдындагы, коом алдындагы, үй-бүлө менен эл-журт алдындагы жоопкерчиликтүү милдетин өтөөдө олуттуу көзөмөлдөөчү ролун кынтыксыз аткарды [12,37 б.].

Түрктөрдүн салттуу диний ишеними Теңирчилик ишеними азыркы илимий чөйрөдө ошол ишенимдин диний өкүлүнүн аталышына байланыштуу «шаманизм» деп аталгандыгы белгилүү. Бул кезинде европалыктардын ислам динин «магометанство» же «басурманство» деп төмөндөтө атаганы сыяктуу жаңылыш бурмалоо болду. Теңир ишениминин диний өкүлү шаманга же бакшыга байланыштуу шамандык дин эмес — бар болгону айрыкча касиети бар жеке тулганын жеке иш-аракети эле. Өзүнө Теңири тарабынан бакшылык же шамандык касиет конгон киши эмчилик, көзү ачыктык кылып, адам аң-сезиминен баш ийбеген кереметтерди көрсөтүү менен алпурушту. Өзүнө конгон ажайып касиет, сырттан түрткөн эркисиз күч экенин сезген шамандар, бул касиеттин ата-баба арбагы аркылуу Теңирдин берген күчү экендигине ишенди. Андыктан алар Теңирдин каалоосу менен диний кызмат менен алпурушуп, Жараткан эркине каршы аракетке кабылбаска тырышты.

Көрүнүктүү казак философу Г.Есим шаманизм темасындагы адабияттарды иргеп-тескеп отуруп, казак калкында сакталган бакшылыкты изилдөөчүлөрдүн аны дин менен чаташтыруусуна каршылык билдире отуруп, Д.Самонвасовдун «шаманчылык — ишеним менен дин эмес — жеке адамдын аракети» деген пикирине кошулат [13,17 б.].

Көөнө түрк коомунда диний идеологиянын мамлекеттик системанын негизги тиреги катары калыптануу кезеңинде бакшы-шамандардын түрк коомундагы орду маңыздуу болгону менен, бийликке багынычтуу болгон жок. Алардын бөтөнчө диний жагдайларына карабастан, мамлекеттеги бакшылар көзү ачыктык, сыйкыр көрсөтүү сыяктуу зарыл жагдайда гана пайдаланылган милдеттерди аткарды. Түрк дүйнөтаанымында бакшылар аркылуу аба ырайына таасир этүүгө болот деген түшүнүк калыптанган. Муну «ядачы» — шаман жасай алат деген түшүнүк калыптанды.

Сыйкырчылык менен диний-саясий түзүлүштү бир колго бириктирген королдуктун Шуларда да болгондугу белгилүү. Кийин «хакан» (каган) рухий бийликке да ээ болуп, анын орун басары, демек, «югруш» зайырлуу (динге байланбаган, светский) иштер менен гана алпурушкандыктан, ушу жободо улана берген кош королдук тартип, андан соң булардын из басарлары катары Орто Тянь-Шанда кезиккен Көктүрктөрдүн урпактарына сиңип калыптанган. Ошондой эле ал «дүйнөгө бийлик жүргүзүүнү камсыз кылган купуя-ыйык «Йеденин» нагыз ээси «Түрк» эле» дейт. «Йеде, йада» ташынын түрктө болушу, түрк калктарынын барлык иште төлгөчүлүк менен көрүнө билүүсү, бийлөөчүнүн акыл кошчусу, узирлеринин да төлгөчүлүк, жылдыз санап төлгө ачканы, боло турган иштерин алдын ала жоруй билгени түрк калктарынын аңыз-аңгеме, жомокторунан маалым. Ошондо бул сөз бийик, жогору түшүнүктөгү кеңеш берүүчү

деген мааниде айтылган сыяктуу [14, 18 б.]. Кээ бир айрым жагдайларда бакшылардын мамлекеттик бийликке чейин барган кездери да болду. Мисалы, эпикалык баатырлар «Таншю» хроникасында да ушундай бир кызык даректер келтирилген. Анда жетимиш бир туугандын ичинде бир Нишанду ажайып касиетке ээ болду. Жел мен жамгыр чакыра алды. Анын эки аялынын бири — жаз пиринин, экинчиси — кыш пиринин кыздары болду. Биринчи аялынан туулган тунуу тоолуу жерлерге жылуулук алып келип, ошонун таасиринен Тюку мамлекетинин башчысы болуп шайланды. Көөнө түрк мамлекетинин пайдубалын түптөгөн көөнө түрк тайпасынын жаралышын сыйкырчы менен байланыштырууда да зор маани бар. Бирок, көөнө түрк мамлекеттүүлүгүнүн андан ары калыптануусунда бакшылардын бийликке келиши чектелүү болду. Буга биринчиден, кагандыктан үмүткөр бийлөөчү үй-бүлөнүн ичиндеги мураскорлордун ушундай касиетке ээ боло бербей тургандыгы себеп болсо, экинчиден сыйкырга ээ кагандын бийликке келүүсүн курултай мүчөлөрүнүн жана бийлөөчү таптын өкүлдөрүнүн мүдөөлөрү менен ар дайым эле шайкеш келе бербегендигине байланыштуу болду.

Түрк каганатынын өсүп-өнүгүү кезеңдеринде дин менен мамлекет иштеринде шаман-бакшылардын аралашуусу чектелүү болду. Сахалардын салты боюнча төмөнкү аалам ээлерине курмандык чалган шамандар, оёндун урматына ырымдарды жасамак түгүл, ошо кудайга арналган майрамына катыша албайт. Хакас шамандары да Кудайга мунаажат эте албайт [15,98 б.]. Көөнө түрк жазма эстеликтерин талдоодо бакшылардын мамлекеттик маңызга ээ экендиктери байкалбайт.

«Шахнамада» да Иран-Туран кагылыштары учурунда түрктөрдүн арасында жылдыз санакчылар менен бакшылардын маанилүү орунга ээ бол-

гондугу тууралуу даректер мол. Алардын биринде:

Зе Туркон иеки буд Бозур ном
Бофсун бехар джой гостарде кам
Биомухте кажи ва джови [16,359 б.]

Котормосу:

Түркилерде Бозур аттуу бирөө болду
Сыйкыр менен жадылыкты билген.
Анын сыйкыры бардык жерге жүрдү.

Ушу бакшыны Пиран ирандыктарга жумшайт:

Ке аз ой дар бороу то саре тиге кук
Барф ва сармо ва бод дамон.
Баройшон биобар хам ондар замон.
[16,359 б.]

Котормосу:

Ушу жерден тоо башына бар,
Ошол замат аларга кар,
суук, жел жибер.

Бакшылардын көөнө түрк коомундагы ордуна байланыштуу М.Кашкари «тойын» сөзүнө мындай түшүндүрмө берет: «Тойын — ислам динине кирбегендердин лидери. Ал биздин имам менен муфтийлерге тең. Тойын ар качан

буткананын алдында туруп, китептен динсиздердин өкүмүн окуйт. Алардын күпүр айтканынан кудай сактасын!» [17]. М.Кашкари тойын тууралуу өз заманынын эки макалын жазган: 1) «Бир тойын башы агрыса, Камуг тойын башы агрымас» — «Бир тойындын башы ооруса, барлык тойындын башы оорубайт» [17, 45,70 бб.], «Тойын табугсак, Тәңри сәфинчсиз» — «Тойын (күндө) табынар, Теңирдиң (анда) чарасы жок».

Ошону менен, эртеги орто кылымдык түрк мамлекеттеринин диний идеологиясына рухий тирек болгон диний дүйнөтааным Теңирчилик ишеним болду. Ушундай пикирлер карама-кашылыгына карабастан түрктөрдүн салттуу дүйнөтаанымынан динге таандык элементтердин көп болушу, эң башкысы диндерге таандык Жараткан түшүнүгүнүн болушу Теңир ишениминин диний сыпатын аныктайт. Ата-баба арбагына таазим, тотемдик ишеним, анимисттик ынаным сыяктуу ишеним формалардын өзөгү Теңир ишеними болгон түрктөрдүн салттуу дининин кошумча элементтери болуп саналган алгачкы коомдук доордон келе жаткан карапайым ишенимдердин калдыгы дешке болот.

Адабияттар:

1. *Жумагулов К.Т.* Гунны в истории Евразии IV-V вв. //Байырғы түрк өркениеті: жазба ескерткіштер (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана қаласы. 2001ж.18-19 мамыр). –Алматы: Ғылым, 2001.-584б.-207-215 б.
2. *Гумилев Л.Н.* Тысячелетие вокруг Каспия. –Москва.: ООО «Издательство АСТ», 2000. –439 с.
3. *Төлеубаев Ә.Т.* Ғұндар мамлекеті–түрк мамлекеттілігінің бастауы//Байырғы түрк өркениеті: жазба ескерткіштер (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана қаласы. 2001ж.18-19 мамыр). -Алматы. 2001.-584 б.
4. *Бухаева. А.* Идеология Казахстана:проблемы становления. //Мысль. 2003 г. 2. –С. 37-40.
5. *Давыдова И.М.* Проблемы формирования новой политической идеологии в Казахстане//Саясат. Декабрь, 2000 г. – С. 56-59.
6. *Кляшторный С.Г.* Имперский фон древнетюркской цивилизации //XXI ғасыр:

Ұлы дәстүр жолымен (қазақтың ұлы философы А.Х.Қасымжановтың туғанына 70 жыл толуына арналған ғылыми халықаралық конференция материалдары. 19-20 қазан, 2001ж.), -Алматы: Қазақ Университеті, 2001ж, -386 б.

7. *Қадырбаев А.Ш.* О государственности кочевников средневекового Казахстана // Казахстан и мировое сообщество. № 4. 1996. –С.16-29.

8. *Трепавлов В.В.* Государственный строй монгольской империй XIIIв. Проблемы исторической преемственности. -РосАН. Институт Росс.ист. -Москва: Наука, изд. фирма «Вост. Лит»,1993. -278 с.

9. *Акатаев С.* Мироззренческий синкретизм казахов. Автореферат док. Дисс. Алматы, 1995. -38 с.

10. *Гумилев Л.Н.* Көне түркілер. -Алматы: «Білім», 1994. -381 б.

11. *Потапов Л.П.* Алтайский шаманизм. –Ленинград: Наука, 1991.-320 с.

12. *Әмірғазин С.* Дін және жауапкершілік. Монография. –Астана: «Фолиант», 2002. -192 б.

13. *Есім Ғ.* Шаманизм деген не. -Алматы: Ақиқат, 1996. № 2.11-25б

14. *Бекжан О.* Тоныкөк//Түрк тұлғалары. –Түркстан: Тұран, 2006. -600 б.

15. *Алексеев Н.А.* Шаманизм тюркоязычных народов Сибири (опыт ареального сравнительного исследования). Отв. Редактор И.С.Гурвич. -Новосибирск: Наука, 1984. -233 с.

16. *Фирдауси А,* Шахнама. Толық текст, Техеран: Қатре баспасы, 1374, -1368 б.

17. *Қашқари М.* Түрік сөздігі: 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубай. III Том. Алматы: Хант, 1998. -600 б.